

1. Fontein op de Grote Markt van Breda bij de opening van de waterleiding op 15 februari 1894. (Stadsarchief Breda (SAB), 19870392)

Geschiedenis van het leidingwater in Breda: hygiëne en politiek drukmiddel (1894-2005)

door

Frans Gooskens

Inleiding

In dit jaarboek staan drie artikelen die direct te maken hebben met de ontwikkeling van het drinkwaterbedrijf in Breda. Het artikel over cholera sluit af met de introductie van leidingwater in 1894. Daarnaast zijn er twee artikelen over de watertoren in de Belcrum. De snelle groei van de stad maakt dat er in 1934 een tweede grote watertoren nodig is. Op 29 augustus 1935 opent burgemeester Van Sonsbeeck, samen met het complete college de toren. Daaruit blijkt het belang van de watertoren voor de stad. De watertoren blijft tot 1994 functioneren en wordt vijf jaar later verbouwd en ingericht tot kantoor.

De artikelen beschrijven belangrijke episodes uit het Bredase drinkwaterverleden, maar bieden geen samenhangend overzicht. Deze inleiding is bedoeld om de lezers van dit jaarboek een kapstok te bieden voor de drie artikelen en beschrijft in het kort de ontwikkeling van het waterleidingnet en de verwickelingen rond de waterlevering van 1894 tot heden. Eind negentiende eeuw kiest Breda voor een eigen gemeentelijk drinkwaterbedrijf en pompt het water op in Dorst gelegen in de gemeente Oosterhout. In de strijd tussen de stad Breda en de omliggende gemeenten om annexatie te bevorderen of juist te voorkomen gaat het leidingwater een rol spelen als politiek drukmiddel. Vandaar dat ik dit aspect nadrukkelijk meeneem.

Cholera de stad uit, leidingwater de stad in (1894-1909)

De geschiedenis van de waterleiding in Breda is in een aantal fases in te delen; fases die elkaar overlappen. De eerste fase duurt van 1894 tot 1909 en is gericht op verbetering van de hygiëne en de bestrijding van cholera. Omdat cholera vooral heerst in de arbeidersbuurten komt daar snel een waterleidingnet te liggen en krijgen inwoners met een kleine woning een goedkoop jaarabonnement aangeboden. Hierbij geldt: hoe kleiner de woning, hoe goedkoper het abonnement. Het goedkoopste abonnement kost *f* 2.60 per jaar. De grotere huizen krijgen een eigen watermeter. Het helpt dat de bouwverordening van 1904 aansluiting verplicht stelt voor alle huizen die aan een weg liggen waar een drinkwaterleiding doorheen loopt.¹ Tenslotte controleert de Bredase Gezondheidscommissie blok voor blok alle huizen om te kijken of ze voldoen aan de bouwverordening en dus ook op de aanwezigheid van leidingwater. In 1907 is er nog maar één huis, aan de Beijerd, dat niet is aangesloten op de waterleiding.² Kortom: leidingwater wordt een succesverhaal in Breda en niemand in Breda zal meer cholera krijgen door het drinken van lokaal water. In 1909 overlijdt de laatste persoon in Breda aan cholera, maar dat betreft een schipper die de ziekte heeft opgelopen in Rotterdam.

Wel moet worden gemeld dat het voor de Bredase arbeiders niet gelijk een hemel op aarde is geworden. Er blijven circa 1.400 woningen die dan wel schoon drinkwater hebben, maar slecht zijn gebouwd, ze zijn vochtig en zonder deugdelijk sanitair. Het toilet, een slecht afgesloten kotje buiten op straat of in de tuin, wordt sarcastisch 'de beste kamer' genoemd. Hele gezinnen wonen en slapen in één kamer. Tijdens de nacht doet iedereen zijn behoefte op de po, die de volgende ochtend wordt leeggegooid in de goot.³ Pas tijdens en na de Eerste Wereldoorlog gaan de woningbouwverenigingen in Breda op grote schaal goede arbeiderswoningen bouwen.⁴

2. Toilet achter een huis aan de Nieuwe Huizen rond 1970. Het toilet noemt men soms smalend 'de beste kamer'. Rond 1900 hebben huizen in deze buurt vaak toiletten (sekreten) voor een groep van huizen. (SAB, Gemeente Breda Openbare Werken, 19900494)

| Drinkwater voor wc, bad en buitengebied (1898-1963)

Een tweede fase overlapt deels de eerste, begint in 1898 en loopt door tot 1930. De gegoe- de burgerij ontdekt in deze jaren het gemak van schoon leidingwater. Het jaar 1898 is wat symbolisch gekozen, omdat de gemeente Breda in dat jaar een contract afsluit voor levering van water (en gas) aan de chique Boulevard, nu bekend als de Baronielaan. Deze straat ligt buiten het grondgebied van de stad en valt onder de gemeenten Teteringen, Ginneken en Princenhage. Breda weet gunstige voorwaarden af te dwingen bij de project- ontwikkelaar: alle kosten van de aanleg zijn voor de aanvrager en de tarieven komen wat hoger te liggen dan die van de eigen inwoners. Het contract kan alleen worden opgezegd met instemming van de gemeente Breda. Breda heeft een sterke onderhandelingspositie, omdat de andere drie gemeenten nog geen waterleiding hebben.⁵

In het jaar 1908 duiken de eerste waterclosets in Breda op en wel aan de Baronielaan. De wc, aangesloten op de waterleiding, begint aan een onstuitbare opmars en de toiletten (sekreten) voor groepjes van huizen zullen gaan verdwijnen. Tussen 1900 en 1910 verdub- belt het aantal wc's in Nederland. In 1910 heeft 1 op de 9 inwoners de beschikking over een watercloset.⁶

3. Badhuis aan de Fellenoordstraat geopend in 1931 en gesloopt in 1974. In de jaren twintig gaan mensen zich regelmatig wassen en in bad of onder de douche. Wie zich een bad thuis niet kan veroorloven gaat naar het badhuis. (SAB, firma Schreurs, 19550035)

In de jaren twintig en dertig worden woningen heel geleidelijk voorzien van een badkamer. In 1917 komt de landelijke vereniging voor volksbaden nog propaganda maken in Breda voor het belang van jezelf wassen met water en zeep. Iedereen zou minstens één keer per week in bad moeten. In 1931 krijgt Breda een gemeentelijk badhuis aan de Fellenoord. De bekende jaren-dertig-woningen in de wijken rond de singels krijgen een eigen badkamer.

De waterproductie moet voortdurend worden opgevoerd om het stijgende verbruik bij te benen. In 1900 is er nog maar 427.000 m³ water nodig voor de meer dan 4.000 aansluitingen. In 1922 krijgen alle afnemers van een watermeter in huis, dus ook de abonneementhouders die tot dan toe voor een vast bedrag per jaar onbeperkt konden tappen. Dit om het waterverbruik af te remmen. Door de toegenomen vraag ontstaan er vanaf de zomer van 1927 regelmatig watertekorten. De watertoren in het Wilhelminapark heeft onvoldoende water, waardoor de waterdruk gevaarlijk laag wordt. Bij brand zou er geen bluswater zijn geweest. Er komt in de jaren daarna een tweede persleiding vanuit Dorst naar de stad en in 1934 verrijst een tweede watertoren in de Belcrum om meer reserve te hebben tijdens de zomer.

Jaar	Bewoners	Leidingwater (in 1000 m ³)	Leidingnet (in km)	Opmerkingen
1894	23.000	175	31	
1900	24.000	427	33	
1925	30.000	845	45	
1950	95000	2.708	142	Inclusief Ginneken, Ulvenhout en Bavel
1975	118.000	6.150		
2020	184.000	11.000	1.278	Inclusief Teteringen noord van spoorlijn, Breda-West/ Princenhage en Prinsenbeek

Tabel 1: Leidingwaterproductie voor de gemeente Breda. (Bron: SAB, Notulen Gemeenteraad Breda, Jaarverslagen. Cijfer 1975: SAB, ARC0005.2 Energie- en waterbedrijf Breda 1960-1986. inv.nr. 325. Cijfers 2020: opgave Brabant Water)

In 1950 komt er 2.708.000 m³ (zes keer zoveel als in 1900) water vanuit Dorst naar Breda voor drie keer zoveel aansluitingen (14.000 aansluitingen tegen 4.300 in 1900). Per aansluiting is het verbruik dus verdubbeld. Leidingwater is niet meer weg te denken uit de Bredase woningen. Dat geldt zowel voor de arbeiders als voor de gegoede burgerij. Het buitengebied moet wat langer wachten, maar in 1963 sluit Breda de laatste boerderijen aan.

| Drinkwater als politiek drukmiddel in annexatie-steekspel

Een derde fase overlapt deels de tweede fase en begint ook in 1898, maar loopt door tot 1986. Deze hele periode staat leidingwater in het teken van de annexatiedrang van de stad Breda. Breda heeft in 1898 maar een oppervlakte van 282 ha en is daarmee qua oppervlakte één van de kleinste gemeenten van Brabant. Breda heeft bijna net zo veel inwoners als Den Bosch (26.000 tegen 27.000), maar dan op een oppervlakte die zes keer zo klein is.

Dat knelt. Een belangrijke oorzaak van het gebrek aan grondgebied is het ontstaan van de gemeente Teteringen in de Franse tijd. Teteringen omarmt Breda langs de noord-, oost- en zuidgrens. Aan de westgrens, direct tegen de oude vestingwerken, ligt Princenhage. Iets meer naar het zuiden ligt Ginneken.

In 1898, tijdens de onderhandelingen over de aanleg van de waterleiding op de Baronielaan, ontdekt Breda de politieke kracht van de waterlevering. Deze laan ligt tussen de stad en het Mastbos en niet op grondgebied van Breda. Er is wel voorafgaand aan het contract met de projectontwikkelaar, op 12 november 1898, een stevige discussie in de Bredase gemeenteraad. Sommige leden van de raad vinden dat je geen water moet leveren aan bewoners van buiten de stad, omdat het dan te aantrekkelijk wordt buiten de stad te gaan wonen. Andere leden van de raad – en die zullen winnen – vinden de voordelen van levering ruim opwegen tegen de mogelijke nadelen. Ze wijzen op de voordelen voor de Bredase winkeliers van al de welgestelde families die in de buitengemeenten gaan wonen. Bovendien kan de gemeente de prijs opvoeren en winst maken. Tenslotte denken de voorstanders van levering dat het leveren van drinkwater deze gebieden afhankelijker maakt en toekomstige annexaties vereenvoudigt.

4. De Baronielaan bij Breda rond 1900. Bij de aanleg krijgen de bewoners aansluiting op het gas- en waterleidingnetwerk van de gemeente Breda. Bijzonder, want de laan lag toen op het grondgebied van de gemeenten Teteringen, Princenhage en Ginneken. (SAB, A0039)

Na de Baronielaan gaat Breda meer waterleidingen aanleggen op vooral Teteringens grondgebied: in de Zandbergbuurt en de Teteringsedijk. In 1901 verliest Teteringen een rechtszaak tegen Breda over het aanleggen van een waterleiding in de Zandberg. In 1906 gaat Breda in Boeimeer, op grondgebied van Princenhage, leidingwater leveren. In 1922 is bijna 10% van alle aansluitingen op Bredaas leidingnetwerk voor ingezetenen van de randgemeenten.

Princenhage en Teteringen zijn dus op watergebied in het defensief gedrongen. Ze hebben te weinig schaalrootte en kunnen de dure infrastructuur van waterleiding niet betalen. Daarbij komt dat de boeren die in de gemeenteraden van Princenhage en Teteringen zitten weinig belang hebben bij centraal geleverd drinkwater. Hun boerderijen liggen meestal buiten de dorpscentra en zullen daarom niet of in een later stadium worden aangesloten. Mogelijk heeft ook een conservatieve houding meegespeeld. Deze boeren hebben generaties lang water uit eigen put of pomp gehaald en voelen zich daar goed bij. Maar door deze houding laten ze de bewoners van hun verstedelijkte wijken die tegen Breda aanliggen wel in de steek en Breda springt daarop in.

| Leidingwater in Ginneken (1904-1948)

De ontwikkeling van waterleidingsystemen komt daarom in de buurgemeenten pas veel later op gang. Het verstedelijkte en welvarende Ginneken is het eerst aan de beurt. Deze gemeente krijgt in 1904 een eigen waterleiding- én elektriciteitsbedrijf met een heuse watertoren in Ulvenhout. Het water komt uit de rivier de Mark en wordt gezuiverd door zandfiltratie en ozon. Het is een private onderneming, maar het merendeel van de aandelen is in handen van de gemeente.⁷ Een jaar na de opening is de onderneming al failliet door de hoge opstartkosten en de te lage prijzen die het bedrijf mag rekenen voor het geleverde water.⁸

Installatie der Ozon Waterleiding en Electriscbe verlichtingscentrale.

5. Watertoren van de gemeente Ginneken aan de Ulvenhoutselaan kort na de bouw. De watertoren, met een reservoir van 200 m³, komt in 1904 in bedrijf en wordt in 1948 gesloopt. (SAB, A0633)

Bij een verzoek om een vergunning voor de realisatie van een waterbedrijf, geeft een gemeente een concessie af en hierin worden het aflevergebied bepaald en de prijzen voor de afnemers. Deze concessies kunnen tientallen jaren lopen en zullen rond Breda voor veel verwickelingen gaan zorgen. In Ginneken waren de prijzen voor de afnemers te laag en die worden daarom in 1906 bij een herstart van het bedrijf hoger gesteld als ook een nieuwe concessie ingaat. Na langdurige kwaliteitsproblemen, neemt de gemeente Ginneken in 1920 het water- en het elektriciteitsbedrijf over.

In 1948 neemt Breda de waterleidingconcessie over van de nieuwgevormde gemeente Nieuw-Ginneken, dus inclusief Ulvenhout en Bavel. Al tijdens de oorlog neemt Breda, na de annexatie van Ginneken, het beheer van het leidingennet en de watermeters over. Kort daarna is het waterleidingnet, technisch gezien, één geheel geworden dat niet zomaar meer uit elkaar valt te trekken. Breda neemt conform de boekwaarde de waterleiding van Ginneken over en alle inwoners van Nieuw-Ginneken krijgen water tegen Bredase tarieven. De kleine watertoren in Ulvenhout is onbruikbaar geworden door een doorgeroest ijzeren reservoir en wordt direct na de overname gesloopt.

| Princenhage en Teteringen. WNWB wint rechtszaak van Breda (1921-1933)

Princenhage gaat pas in 1925 over op leidingwater. Nadat onderhandelingen met Breda vastlopen op een te hoge prijs, sluit de gemeente zich in 1921 aan bij de Waterleiding Maatschappij 'Noord-West-Brabant' (WNWB). Dit bedrijf is in 1918 opgericht om de kleine gemeenten van West-Brabant van goed drinkwater te voorzien. WNWB zal tot 1932 doorgroeien naar 33 gemeenten.⁹ In dat laatste jaar sluit Teteringen zich aan voor het grondgebied ten noorden van de spoorlijn.

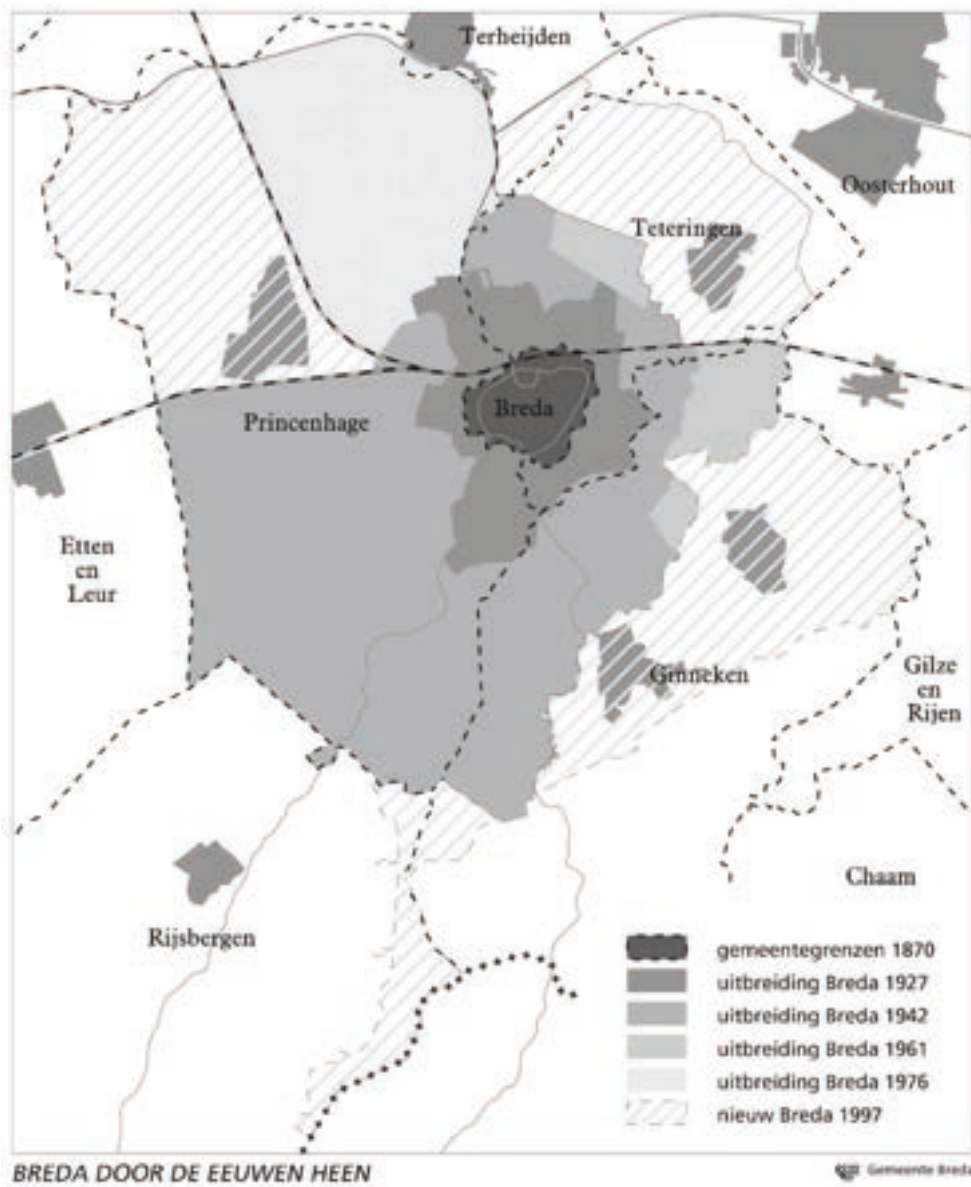
Breda vist dus achter het net in zowel Princenhage als Teteringen, hoewel er gesprekken zijn geweest. Waarop die afbreken wordt uit de bronnen niet direct duidelijk. De burgemeester van Princenhage meldt alleen dat Breda te duur is.¹⁰ Er is wel een verband te leggen met de annexatieplannen van Breda. In 1921 legt Breda een grootschalig plan voor aan de provincie met als inzet de annexatie van Teteringen, Ginneken en een groot deel van Princenhage. Uiteindelijk zullen in 1927 alleen de delen van deze gemeenten die dicht tegen Breda aanliggen – en voor een groot deel al water uit Breda drinken – bij de stad worden gevoegd.¹¹ Maar de toon is gezet en de annexatiedreiging van de grote stad is er. Waarschijnlijk heeft Breda aangeboden om water te leveren aan de buurgemeenten op dezelfde voorwaarden als destijds de Baronielaan, dus met een hoger prijsniveau dan voor de Bredanaars zelf. Dan blijft het voor de inwoners van de randgemeenten financieel aantrekkelijk om in de toekomst bij Breda te gaan horen. De besturen van Princenhage en Teteringen willen echter niet bij Breda horen en hebben via het regionale waterbedrijf WNWB een goed alternatief. Wel is het zo dat de tarieven die WNWB gaat rekenen voor leidingwater hoger liggen dan die in Breda.¹²

6. Pomp op de Markt van Princenhage. In 1925 wordt Princenhage aangesloten op de waterleiding van WNWb, maar de pomp blijft nog een paar jaar in gebruik. (foto auteur)

Als Breda in 1927 een flink stuk grondgebied in Princenhage krijgt toegewezen, het gebied ten oosten van de begraafplaats Zuilen, gaat de stad daar voortvarend te werk om waterleidingen leggen. Breda krijgt dan een rechtszaak aan de broek van WNWb, die van de gemeente Princenhage een concessie heeft gekregen die nog tientallen jaren zal doorlopen. Deze concessie trekt zich niets aan van de nieuwe gemeentegrens en WNWb blijft het gebied claimen. In 1933 verliest Breda de rechtszaak voor de rechtbank van Den Bosch en moet een schadevergoeding betalen van f 31.000. De stad neemt daarop zijn verlies en verkoopt de aanlegde leidingen voor hetzelfde bedrag aan WNWb.¹³

Bij alle hierop volgende annexaties zullen deze problemen rondom oude concessies blijven spelen. Breda annexeert grote stukken van de buurgemeenten, maar de wateraansluitingen blijven bij WNWb. Daardoor moeten de inwoners van de nieuwe Bredase stadswijken op oud grondgebied van een buurgemeente hun waterrekening betalen aan WNWb. Omdat de tarieven van WNWb hoger liggen dan de tarieven in Breda geeft dit regelmatig discussie in de gemeenteraad. Zo klagen in 1953 de bewoners van de wijk De Heuvel (voormalig gebied Princenhage) over hun hoge waterrekening bij WNWb.¹⁴ Sommige naoorlogse wijken, zoals Doornbos, liggen in twee concessiegebieden. Na jarenlang touwtrekken biedt Breda in 1966 aan om in deze wijk alle watermeters op te nemen en de rekening te incasseren. WNWb gaat hiermee akkoord en betaalt een vergoeding voor deze dienstverlening.¹⁵ Maar na de uitspraak van 1933 kan de gemeente Breda juridisch gezien geen kant meer op en de samenwerking met WNWb is stroef te noemen.

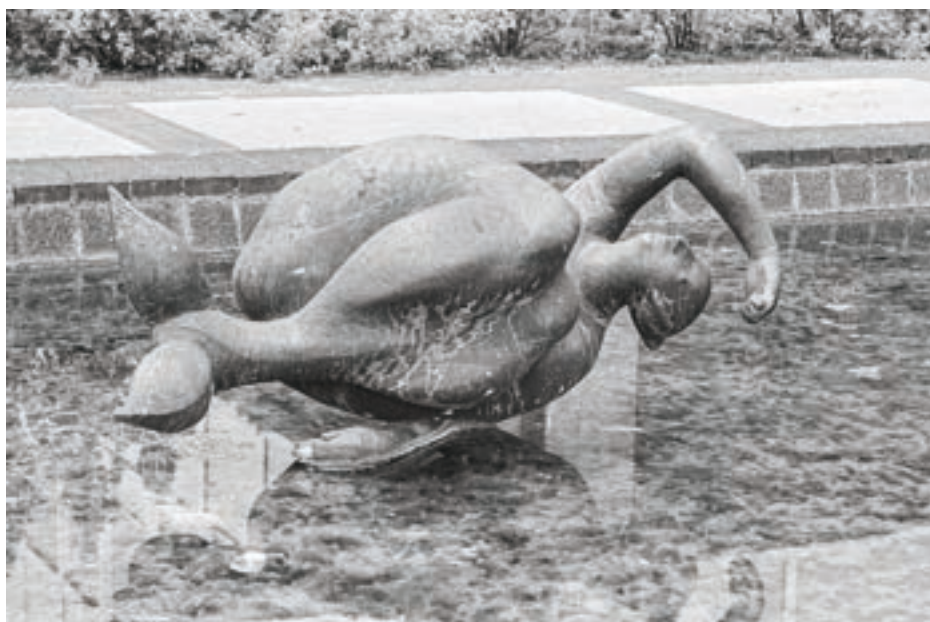

7. Kaart met de groei in oppervlakte van de gemeente Breda tussen 1927 en 1997. Na de annexaties blijven veel inwoners leidingwater houden van de Waterleiding Maatschappij 'Noord-West-Brabant' (WNWB) op basis van reeds eerder uitgegeven water-concessies. (Engelbrecht van Nassau 32,2, 2013, p. 72)

8a. Gezamenlijk kantoor van WNWB en ENWA Breda aan de Doornboslaan 39 geopend in 1967. Op de voorgrond in de vijver het beeld de Zeemeermin van Joop Hekman. Eind 2005 wordt dit kantoor gesloopt na de verhuizing naar Minervum. (SAB, Ben Speekenbrink ca. 1970, 19922906).

8b. Beeld De Zeemeermin. (SAB, Johan van Gurp, 1981, JVG19810624051)

| Samenwerking met WNWB stroef en overname door PNEM (1967-1986)

In de jaren zestig van de vorige eeuw gaat Breda meer samenwerken met de regionale waterleverancier WNWB. We zagen al de deal in Doornbos. In deze wijk komt trouwens in 1967 het nieuwe gezamenlijke hoofdkantoor van de Waterleiding Maatschappij 'Noord-West-Brabant' en het Bredase water- en energiebedrijf ENWA. Commissaris van de Koningin Kortmann opent op 15 juni 1967 dit kantoor. Bij het gebouw komt een kleine vijver met daarin een zeemeermin. Dit kunstwerk wordt aangeboden door de gemeente Breda en de gemeenten die deelnemen in WNWB. Al vijf jaar eerder zijn de drinkwatertarieven voor beide leveranciers in Breda gelijkgetrokken.

Het lijkt dan koek en ei tussen Breda en WNWB en er komt zelfs in 1968 een voorstel tot verregaande samenwerking.¹⁶ Maar schijn bedriegt. Er blijft voortdurend onenigheid over het vaststellen van de tarieven, die Breda vaak te hoog vindt. WNWB heeft juist de stedelijke afzetgebieden in het West-Brabantse nodig om de prijs laag te kunnen houden. De uitgestrekte en dunnerbevolkte plattelandsgemeenten zorgen voor een relatief dure infrastructuur. De sfeer wordt pas echt slecht als Breda in 1976 het gebied de Haagse Beemden overneemt van Prinsenbeek voor de ontwikkeling van een grote, nieuwe woonwijk. Breda wil dan de waterconcessie van WNWB overnemen, maar de partijen komen er niet uit. Breda is boos en het overleg over de samenwerking met WNWB wordt stopgezet.¹⁷ Het geschil mondt uit in een juridische procedure, die Breda uiteindelijk in 1984 verliest door een uitspraak van de Raad van State.

Het is niet helemaal verrassend te noemen als in 1986 niet WNWB het Bredase ENWA overneemt, maar de Brabantse elektriciteitsleverancier PNEM. Dus eigenlijk neemt de provincie Noord-Brabant ENWA Breda over. Behalve de stroeve relatie met WNWB lijkt behoud van werkgelegenheid een belangrijk argument, want nadrukkelijk wordt gemeld dat het hoofdkantoor in Breda blijft. De PNEM geeft bovendien een arbeidsplaatsengarantie van drie jaar.¹⁸ Verder kan het Bredase ENWA onverdeeld worden overgedragen, dus inclusief gas, stadsverwarming en elektra.¹⁹ WNWB zou alleen de watertak hebben overgenomen.

| Brabant Water (1990-heden)

Eigenlijk is de overname door de PNEM een korte tussenstap. Het provinciebestuur van Noord-Brabant maakt in 1990 bekend dat alle Brabantse waterleidingbedrijven in één hand moeten komen. Een jaar daarop neemt WNWB de Bredase watertak over van de PNEM, net als de waterbedrijven van Bergen op Zoom, Roosendaal en Waalwijk.²⁰ Uiteindelijk fuseert WNWB in 2002 met de Waterleidingmaatschappij Oost-Brabant (WOB) en gaat dan Brabant Water heten.²¹ Alle deelnemende gemeenten, dus ook Breda, zijn aandeelhouder. Sinds 2005 staat het Bredase kantoor van Brabant Water aan de oostkant van de stad tegen de Tilburgseweg. In dit gebouw werken medewerkers die verantwoordelijk zijn voor de productie (zuivering) en de distributie van drinkwater. Het beeld De Zeemeermin, het symbool van de samenwerking tussen gemeenten, is hiernaartoe verhuisd.

9. Kantoor van Brabant Water in Breda op het bedrijventerrein Minervum. Achterzijde van het complex met de boven het water zwevende zeemeermin. (foto Jörgen Janssens)

- 1 NL-BdSA, Stadsarchief Breda (SAB), Notulen Gemeenteraad Breda (NGB), 1904.
- 2 SAB, NGB, 1907. Verslag over 1907. De jaarverslagen van het waterbedrijf van Breda zijn ook te vinden in: archief ARCO005.1 (energie en waterbedrijf gemeente Breda) inv.nrs 7-12. (Jaarverslagen 1893-1959).
- 3 *Bredasche Courant*, 9-10-1903. Lezing van architect Van Dongen over misstanden bij woningen Breda.
- 4 C. van Ierssel, 'Van hollen der menschen', naar het ontstaan van Bredase woningbouwverenigingen in het begin van de twintigste eeuw', in: *Jaarboek 'De Oranjeboom' 72* (2019) 6-31.
- 5 SAB, NGB, 1898-11-12, 1898-12-10 en 1899-04-01. Zie ook: G. Otten, *100 Jaar Baronielaan, Boulevard Breda Mastbosch 1897-1977* (Breda 1997) 33-35.
- 6 P. Huffnagel, 'Het watergebruik in de gemeente Rotterdam', in: *De Ingenieur*, 26 (1911), nr. 29, p. 710.
- 7 SAB, Notulen Gemeenteraad Ginneken Bavel (NGGB), verslag over 1904. *Bredasche Courant*, 27-5-1904.
- 8 SAB, NGGB, 3-1-1906, 8-2-1906. *Dagblad van Noord-Brabant*, 7-12-1905, 23-12-1905, 3-1-1906; *Bredasche Courant*, 8-2-1906.
- 9 Waterleidingmaatschappij "Noord-West-Brabant", *Van ambacht naar industrie: geschiedenis van de N.V. Waterleiding Maatschappij "Noord-West-Brabant"* (Rotterdam 1993) 6 dln.
- 10 *Bredasche Courant*, 31-10-1919. Bespreking vergadering gemeenteraad Princenhage van 30 oktober 1919.
- 11 P. van de Steenoven, 'Van vestingstadje tot Groot-Breda: zeven pogingen tot annexatie in twee eeuwen', in: *Engelbrecht van Nassau 32* nr. 2 (2013), 69-79.
- 12 SAB, NGB, 1927-07-26. Vraag van raadslid Haalman over duurdere water in voormalig Princenhage. Zelfde kwestie: SAB, NGB, 30-4-1931 en 20-9-1933.
- 13 SAB, NGB, 10-12-1930.
- 14 SAB, NGB, 16-12-1953.
- 15 Waterleidingmaatschappij "Noord-West-Brabant", *Van ambacht naar industrie*, Deeltje 1953-1993, p. 23-31.
- 16 SAB, NGB, 15-2-1968.
- 17 SAB, NGB, 16-12-1976 en 1977 (nota 12 oktober 1977) en 3-8-1984.
- 18 *Dagblad De Stem*, 18-5-1985 en 13-3-1986.
- 19 SAB, NGB, 1-4-1986. Zie ook: *De Stem*, 18-4-1986.
- 20 Waterleidingmaatschappij "Noord-West-Brabant", *Van ambacht naar industrie*, Deeltje 1953-1993, p. 23-31. Zie voor Nieuw-Ginneken: SAB, Notulen Gemeenteraad Nieuw-Ginneken, 24-11-1992.
- 21 <https://www.brabantwater.nl/over-ons/brabant-water/historie-brabant-water>.